

Токторалиев Биймырза Айтиевич – б.и.д., профессор, КРнын УИАнын академиги,
Карабаев Жамшитбек Айыпович - ага окутуучу,
Дарыбекуулу Дилафар – окутуучу,
Кыргыз - Өзбек университети

“КЫРГЫЗ-АТА” МАМЛЕКЕТТИК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК ЧӨЙРӨСҮНДӨ, ТОКОЙ ӨСТҮРҮҮ ШАРТТАРЫНЫН МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Макалада өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын бири-“Кыргыз-Ата” мамлекеттик жаратылыш паркынын токойлуу жерлери деңиз деңгээлинен 2200-3500м жана андан бийик чектерде Памир-Алай тоо системасынын жантаймаларында жайгашкан жерлерде, улуттук жаратылыш парктын аймагындагы басымдуулук кылган өсүмдүктөрдүн абалы жөнүндө мүнөздөлөт. Андан сырткары жыгач породасындагы өсүмдүктөрдүн түрлөрү негизинен аз сандуу болуп, суулардын куймаларында сейрек бак-дарактар катары жолугушунун себептери каралды.

Негизги сөздөр: Кыргыз-Ата жаратылыш паркы, щелочтуу реакциясы, суткалык температура, паркынын флорасы, арча токой.

Токторалиев Биймырза Айтиевич – д.б.н., профессор, академик НАН КР,
Карабаев Жамшитбек Айыпович - ст. преподаватель,
Дарыбек уулу Дилафар – преподаватель,
Кыргызко - Узбекский университет

ХАРАКТЕРИСТИКА ВЫРАЩИВАНИЯ ЛЕСА В ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА “КЫРГЫЗ-АТА”

В статье излагается состояние наиболее распространенных растений в ГНПП “Кыргыз-Ата”, 2200-3500 м. над ур. м. горной системы - Памир-Алай. Кроме этого, рассмотрены причины редкостойности деревьев.

Ключевые слова: природный парк “Кыргыз-Ата”, щелочная реакция, суточная температура, флора парка, арчовый лес.

Toktoraliyev Biymyrza Aitievich
Doctor of biological sciences, professor, academician of the NAS of the KR,
Karabayev Zhamshitbek Aiypovich – senior lecture,
Darybek uulu Dilafar - lecturer,
Kyrgyz - Uzbek University

PECULIARITIES OF FORESTS’ GROWTH IN THE ECOLOGICAL CONDITIONS OF STATE NATURAL PARK “KYRGYZ-ATA”

The article describes conditions of the most popular plants in one of the protective natural places “Kyrgyz-Ata”, in the forest parts of state park 2200-3500 meters on the sea level and which situated more higher in the mountainous range of Pamir-Alay. Except it reviewed the reason of rare trees near the water and kinds of the wooden breed plants.

Key words: natural park “Kyrgyz-Ata”, alkali reaction, day temperature, flora of the park, forest.

“Кыргыз-Ата” мамлекеттик жаратылыш паркынын токойлуу жерлери деңгээлинен 2200-3500м жана андан бийик чектерде Памир-Алай тоо системасынын жантаймаларында жайгашкан. Ал көпчүлүк жагынан географиялык абалдын өзгөчөлүктөрүн аныктап турат. Токойлуу жерлердин тоолуу рельефи бийиктик зонасы менен кескин айырмаланып турат. “Кыргыз-Ата ” МЖУПнын токойлуу жерлери райондун тоолуу түштүк бөлүгүндө , райондук борбордон 35км, Ош облусунан 70км аралык алыстыкта жайгашкан. Анын 11172 га аянты бир эле Карагой капчыгайында тыгыз жайгашып жана баардык жагынан Ноокат токой чарбасынын жерлери менен чектешет. [1]

Бүткүл аймагы рельефке катуу бөлүнүшү менен, суу бөлүп турган кыркаларынын жана тилкелеринин көптүгү менен айырмаланат, алардын ортосунда көптөгөн аскалардын ортосунда кууш суу өздөрү жайгашкан. Аймактын негизги бөлүгүн байыркы палеозой эрасынын калдыктары түзөт. Алар топурактуу, чополуу, кремнийлүү, көп учурларда метаморфазалангандыгы менен айырмаланат. Улуттук жаратылыш парктын рельефинин өнүгүшү тектоникалык денудациялык процесстерден жана мөңгүлөрдөн улам болгон. Карагой, Курган сууларынын башаттарында узундугу 2-3 м анча чоң эмес мөңгүлөр каптаган. Суу жээктеринде байыркы муз каптоонун издери бар. 2200-3500 м бийиктиктеги рельеф катуу айырмаланат. Көпчүлүк учурларда шамалдан улам жантаймалар майда топурактуу, шамалдын ылдамдыгы анын бийиктигине жана түндүктөн түштүккө карай жантаймаларына жараша азайат. Деңиз деңгээлинен 2900 м бийиктикте негизинен жарым шар түрүндөгү жана түркстан арчалары өсөт. Токой тилкесинин чектеринде түндүк жантаймасынын көпчүлүк бөлүгүнүн кыртыштары, өсүмдүктөрүнүн өсүшү жакшы жана энелик породалардын чыгышы сейрек.

Тегиз жерлерден айырмаланып тоолордо климат рельеф менен шартталган ар түрдүүлүгүнүн көптүгү менен мүнөздөлөт. Улам бийиктеген сайын абанын жана кыртыштын температурасы төмөндөп , белгилүү бир чекке чейин жаан-чачын көбөйүп , вегетация мезгили кыскарат. Парктын аймагындагы климаттын башкы себеби вегетациялык мезгилдин экинчи жарымындагы кургактыгы болуп саналат. Аймактагы абанын орточо жылдык температурасы $4,3\text{ }^{\circ}\text{C}$, ал эми жылдык амплитудасы $20\text{ }^{\circ}\text{C}$ түзөт. Өзгөчө суук ай январь- $5.1\text{ }^{\circ}\text{C}$ Эң ысык айы июнь айы болуп саналат, анын орточо температурасы $14,9\text{ }^{\circ}\text{C}$ максимум $29,2\text{ }^{\circ}\text{C}$.

Суук болбогон мезгилдин узактыгы орточо 185 күн (157ден 212 күнгө чейин). Жылуу орточо суткалык температура апрелден октябрдын ортосуна чейин туруктуу болот, бирок көпчүлүк учурларда кечки жаздагы жана эрте күздөгү сууктар да болуп турат.

Парктын аймагындагы кыртыш катмарын бөлүштүрүүдө жалпы закон ченемдүүлүк байкалат: арчалуу зонасында негизинен кыртыштардын төрт тиби өнүккөн. Ачык-күрөң жана күрөң кыртыштар деңиз деңгээлинен 2400-2700 м бийиктикке таралган. Алардан жогору жарым шар түрүндөгү жана түркстан арчалары өскөн жерлерде тоолуу-токойлуу күрөң кыртыштар бар. Бул дүйнөсү такталып, 350дөн кыртыштар мурунку типтерге караганда түзүлүшү жана щелочтуу реакциясынын аздыгы менен артыкчылыкка ээ. Башка типтеги кыртыштар кеңири таралган эмес.

Улуттук жаратылыш паркынын флорасынын ар түрдүүлүгү. Өсүмдүктөр дүйнөсү улуттук паркта толук изилденип бүтө элек. 2011-2018-жылдары улуттук парктын кызматкерлери тарабынан парктагы өсүмдүктөр ашуун түрү бар экендиги аныкталган. Анын ичинен: бадал-дарактардын 20 түрү, өсүмдүктөрдүн 206 түрү аныкталып, алардын ичинен 26 түрү кызыл китепке киргизилген. Азыркы убакта изилдөөлөр улантылууда. Өсүмдүктөрдүн толук изилдениши үчүн бул багытта илимий

иштер улантылып, жылдын ар мезгилдеринде каралышы керек . Андан башка улуттук парктын ичинде жайгашкан КРнын УИАсынын Кара-Кой тажрыйбасынын аянтында башка жактан алынып келинген бадал-дарактардын 83 түрү эгилген. Азыркы убакта алардын 59 түрү биздин шартка ыңгайланышып, өсүп жатат. Негизги улуттук жаратылыш парктын аймагындагы басымдуулук кылган өсүмдүк арча болуп саналат. Арча токойлорунун структурасы боюнча адатта өсүмдүктөрдүн жоондугу 0,1-0,2ден 0,5-0,6 чейин болот. Ал эми 0,8ден 1,0ге чейин болгон токой каптаган аянт 1% тен ашпайт жана жетүүгө кыйын болгон жерлерде гана бар. Башка жыгач породасындагы өсүмдүктөрдүн түрлөрү негизинен аз сандуу болуп, суулардын куймаларындагы сейрек бак-дарактар катары жолугат. Кыргыз-Ата мамлекеттик жаратылыш паркынын флорасынын басымдуулугун түзгөн өсүмдүктөр жөнүндө төмөнкү таблицада келтирилет. [3]

Таблица 1

Тастыкталган маалымат “Кыргыз-Ата ” МУЖПнын илим-изилдөө борборунан алынды.

№	Өсүмдүктөрдүн аталыштары	Түрү боюнча кездешкен саны
1.	Арча	5
2.	Кайың	3
3.	Тал-теректер	3
4.	Чегин	2
5.	Чычырканак	2
6.	Долоно	2
	Бөрү карагат	1
7.	Карагат	1
8.	Ит-мурун	2
9.	Шилби	4
10.	Табылгы	2
11.	Этрагон	1
12.	Ыргай	3
13.	Чие	2
14.	Кузиния	3
15.	Флемис	1
16.	Эремурус	1
17.	Шыбак	2

Арча токойлорундагы чөптөрдүн түзүлүшү ар кандай. Бул негизинен табигый факторлордон гана эмес, ошондой эле антропогендик мүнөздөгү себептерден: мал жаюудан, чөп чабуудан, күнүмдүк жашоо шарт түзүү үчүн кыюулардан жана башкалардан келип чыгат. Улуттук жаратылыш паркынын арча токойлоруна мүнөздүү өзгөчөлүк алардын сейректиги жана жайгашуу оорду болуп саналат. Күн нуру көбүрөөк тийген мындай өсүмдүктөрдө күндү жакшы көргөн өсүмдүктөр басымдуу болушун шарттайт. Бирок микроклиматтык жана кыртыштык шарттар чөп өсүмдүктөрүнүн ар кандай болушуна таасир этет. Негизинен жайык жерлерде сейрек жайгашкан бак-дарактардын ортолорунда жарык жерди сүйгөн өсүмдүктөр көбүрөөк болсо, ал эми бак түбүндө көлөкөлөрдү сүйгөн өсүмдүктөр өсөт. Парктын бүткүл аймагында жыл сайын малды көп жаюунун натыйжасында эстрагон, кузиния, майда жалбырактуулар, флемис, эремурус, миң тамыр, шыбак жана башкалар сыяктуу өсүмдүктөр жок болууда.

Мындан тышкары өрөөндүн көпчүлүк бөлүгүндө туруктуу жашаган калк хутор түрүндө жайгашуусу жана токойду отун үчүн кыюлар, аянттарды чабындылар жана айдоолор катары өздөштүрүү, башаламан мал жаюу арча өсүмдүктөрүнүн тик жана жантаймаларда гана сакталышына алып келүүдө.

Тоо жантаймаларындагы эрозиялык процесстерди четтетүүдө бадал-дарак өсүмүктөрү башкы жана таасирдүү роль ойной тургандыгы жалпыга белгилүү. Өсүмдүктөр жана бадал-дарактар тик жана жантаймаларда гана өсүү бул жердин кыртышын бекемдеп, аны селден жана жууп кетүүдөн коргойт. [1]

Жыйынтык. “Кыргыз-Ата” мамлекеттик жаратылыш паркынын экологиялык чөйрөсүндөгү , өсүмдүктөр сферасын калыбына келтирүү, ошондой эле , парктын токой баскан аймактарын коргоо максатында төмөндөгүдөй жыйынтыкка токтолдук:

1. Улуттук жаратылыш парктын табигый жаратылышын сактоо максатында алгылыктуу иш-чараларды уюштуруу:
2. Жоголуп бара жаткан өсүмдүктөрдүн түрлөрүн аныктоо, аларды сактап калуунун ыкмасын жүргүзүү:
3. Антропогендик факторлордун арча токойлорго, өсүмдүктөргө тийгизген таасирлерин аныктоо, ага карата улуттук жаратылыш паркынын өздүк чараларын мыйзам чегинде жөнгө салуу.

Адабияттар:

1. **Токторалиев, Б.А.** “Кыргыз-Ата” улуттук жаратылыш паркы: (Азыркы абалы, маселелери жана келечеги) [Текст] Ош ш:2010, С.96
2. **Шамшиев, Б.Н.** Экологические особенности территории Кыргыз Атинского природного парка Кыргызстан-.Б.2001.-548с
Летопись природы ГНПП “Кыргыз-Ата”. Книга 1. т.1. 2008 г